

DELA BORISLAVA PEKIĆA U 14 KNJIGA

VREME ČUDA
HODOČAŠĆE ARSENIJA NJEGOVANA
USPENJE I SUNOV RAT IKARA GUBELKIJANA / ODBRANA
I POSLEDNJI DANI
KAKO UPOKOJITI VAMPIRA
ZLATNO RUNO I–VII
GODINE KOJE SU POJELI SKAKAVCI I–III
BESNILO
1999.
ATLANTIDA
SENTIMENTALNA POVEST BRITANSKOG CARSTVA
NOVI JERUSALIM
GRADITELJI
KOREŠPODENCIJA (DRAME I)
U EDENU NA ISTOKU (DRAME II)

PEKIĆ

GODINE KOJE SU POJELI SKAKAVCI III

USPOMENE IZ ZATVORA
ILI ANTROPOPEJA
(1948-1954)

■ Laguna ■

DELA BORISLAVA PEKIĆA U 14 KNJIGA
Knjiga 6 – tom III

Copyright © 1991, Borislav Pekić
Copyright © 2013 ovog izdanja, LAGUNA

Kupovinom knjige sa FSC oznakom
pomažete razvoj projekta odgovornog
korišćenja šumskih resursa širom sveta.

SW-COC-001767

© 1996 Forest Stewardship Council A.C.

*Ove uspomene posvećujem
onima koji nisu bili nevini.*

Sadržaj

ŽIVEO SAM MEĐU NJIMA

POVEST SRPSKOG ZATVORSKOG DRUŠTVA U DOBA REVOLUCIJE

Sentimentalno uvođenje u zatvorsku oniriju	15
Magična zatvorska hijazma vremena i prostora	23
O belim mrljama tamničke antropopeje.	34
Ljudski kavez i njegovo usavršavanje	41
Mala enciklopedija antičkog i srednjovekovnog tamnovanja	48
Mala enciklopedija tamnovanja u doba Razuma	61
Mala enciklopedija balkanskog i srpskog tamnovanja	68
Dugo i slavno žitije jedne robijašnice	73

RANI DANI ILI INICIJACIJA

Osuđenik broj 14054.	83
Karantin.	94

Izuzetak na vratima	104
I pravilo koje iz izuzetka sledi.	109
Prolegomena za jednu sumornu ispovest	121
O medu, gorčini i majmunu u kavezu ili Šta je moral ako je čovek gladan?	130
Koordinatni sistem društvene laži	139

TAMNIČKA HERALDIKA I ZAKONI ROBIJAŠKE ZEMLJE

Kriminalne klase u Sremskoj Mitrovici	151
Mitrovačke tamničke kaste	167
U ludom, tamnom vilajetu Jedinice	174
Moj guru sa klozetske rupe	186
Jedna semantička rasprava s Udbom	194
Moja zatvorska korešpondencija	199
Velika povelja slobode (Magna Carta Libertatum) Sremske Mitrovice i kako je izbeći	212

TAMNIČKO NEBO NADA MNOM I MORALNI ZAKON U MENI ILI GDE JE NA ROBIJI ĐAVO, A GDE GOSPOD BOG

Policijski majstori i njihovi robijaški šegrti	245
Tipologija zatvorskih doušnika i doušnika na slobodi	253
O zatvorskom karakteru morala i društvene filosofije realnog socijalizma.	268
Moral „hladne lisice“ i moral „toplog zeca“	281
Sivi mitrovački dani i njihova naravoučenija	289
Tajni put iz zatvora u Patagoniju.	304

**POREKLO ZATVORSKE PORODICE, PRIVATNOG
VLASNIŠTVA I ROBIJAŠKOG BLAGOSTANJA**

Povratak građanskog cirkusa na Istok	315
Na niškim tamničkim ferijama	328
Porodični život srpskih kazamata od 1949. do 1953.	335
O posedu i posedovanju na robiji	344
O robijaškom privređivanju i tamničkom blagostanju	358
Deoničarsko društvo za proizvodnju i distribuciju nade	372

**KARAKTEROLOGIJA, DUŠEVNI ŽIVOT
I PSIHO-SOMATIKA ROBIJAŠKOG ŽIVOTA**

Robijaška Afera belih mantila	379
Prijateljsko ubeđivanje ili Kraljičin gambit zatvorske Udbe.	386
Pomilovanje, pomračenje ili vreme strepnje	403
Robija ili vreme izopačenja	415
Zli dusi robije ili Psihopatologija zatočeničkog života.	436

**ZATVORSKI PLEMENSKI OBIČAJI,
KULTOVI I MITOVI**

Neobičan kraj Afere belih mantila	451
Moj život s pacovima	456
Morfologija zatvorskih mitova i kultova i društveni običaji tamnice	471
Aveljev kompleks ili Mit o nevinosti.	484
Prometejev kompleks ili Mit o slobodi	492

Kompleks Venere ili moj doprinos Mitu o ženi 500

NA USLOVNOJ ILI BEZUSLOVNOJ SLOBODI

Priča o robiji, Erosu i Tanatosu. 511

Priča o tome kako su pomilovani robijaši

Ahmet Ahmeta Ahmeti i Rade S.,

Crnotravac, zvani Neimar 515

Kako je kazne oslobođen robijaš Zeinul D.,

kako bravar K. L., a kako moj guru. 521

Priča o robijašu koji je umeo da leti 527

Priča o konopcu i tronošcu 532

Tabu robijaške smrti i robijaškog samoubistva 538

Enciklopedija robijaške smrti. 542

Kako su izvesni robijaši izašli na slobodu,

iako im red nije došao, i kako je oslobođen

moj guru, iako ni on na redu nije bio 546

Izlazak – unutra ili ulazak – napolje 551

ZATVOR KAO CIVILIZACIJA

I CIVILIZACIJA KAO ZATVOR

Ljudska žrtva boga plodnosti u dravidskih Konda . . . 565

Zatvor kao civilizacija 572

I civilizacija kao zatvor 577

Zatvorske karakteristike socijalističke slobode 585

Godine koje nisu pojeli skakavci 613

O autoru. 624

KNJIGA TREĆA
ŽIVEO SAM MEĐU NJIMA

Povest srpskog zatvorskog društva u doba revolucije

*...every prison that the man build
is build with bricks of shame...
(...svaka tamnica koju je čovek podigao
sazidana je od cigala srama...)*

(Oscar Wilde,
The Ballad of Reading Gaol)

Sentimentalno uvođenje u zatvorsku oniriju

S dosta razloga se drži da vas među zatvorske zidove, u rešetke zooškog vrta društvenog greha,¹ uvodi policija. Nas iz Saveza demokratske omladine Jugoslavije uvelo je Vreme. (Vreme je, naime, bilo takvo – kilavo!) Izvelo nas je takođe Vreme, a vratiće nas setno i poučno razmišljanje koje će ga sa zatvorskim Prostorom, drugom stranom ove sumorne antropološke jednačine, sjediniti na dublji način nego što je

¹ S grehom se ovde operiše u smislu *delikta* kako ga je definisala savremena pravna nauka. Krivični zakonici pojedinih država sužavaju ili šire značenjske dimenzije termina, ali, u načelu, pokriva on sva taksativno kažnjiva ogrešenja o zakone, po strani ostavljajući povredu moralnih i duševne grehove (sagrešenja u premisli), osim ako su i ovi neaktuelizovani prestupi, kao u većini totalitarnih režima, predmet krivičnog gonjenja, bilo pod polivalentnim pojmom „objektivne krivice“, bilo svrstani u druge kategorije vinosti. U takvim je porecima oblast mogućeg ogrešenja o zakon tolika da pokriva skoro sva polja ljudske delatnosti. Bezmalobilo je svaki postupak u krugu tih i tangentskih oblasti podoban za nekakvu inkriminaciju. Ona neće zavistiti od prirode postupka, već od njegovog odnosa prema trenutnim potrebama vlasti. Kako delo, dakle, ne zavisi od svoje prirode, ni osuda neće zavistiti od dela. Ceo će se proces odvijati na jednom apstraktnom nivou i povinovati neljudskoj logici takve fantomske apstrakcije.

pošlo za rukom stošezdesetogodišnjem robijaškom iskustvu dvadeset dvojice mladića, „osvedočenih neprijatelja ustavnog poretka i društvenog uređenja Federativne Narodne Republike Jugoslavije“.

*

Oduvek me je privlačila čar davno obrnutih požutelih listova života, starih novina s prašnjavim mirisom tavankuta istorije i tragom mišjih zuba vremena po ivicama. Voleo sam da prelistavam porodične arhive izumrlih genosa, sudska dokumenta zaboravljenih slučajeva, tajna akta političkih prečica i stranputica o kojima naši prethodnici, premda su im one određivale sudbinu, ništa nisu znali, korespondenciju velikih i malih pokojnika, dirljivo pompezne proglase i objave vlasti koje su već davno izgubile moć da upravljaju, letopise iščezlih godina, almanahe umrlih ustanova i društava, kataloge firmi nestalih s tržišta i recepte za običaje već stolecima zamenjene novim, a naročito *šematizme*,² zvanične državne bilanse, po kojima nam je, izgleda, uvek išlo bolje nego što se to narodu činilo. Prezao sam od mamutskih istorijskih rekapitulacija i generalizacija pod zvučnim naslovima, zaštitom

² U *Šematizmu Kraljevine Srbije* iz godine 1852. kaže se da „sve jevrejske države ima da nam zavidu na krasnome zemaljskom stanju“. Savremenici, naročito prijatelji kuće Obrenović, imaju nešto drukčije mišljenje. U nesporazumu s realnim stanjem zemlje ništa manje nisu bili ni naši socijalistički šematizmi. Od oktroisanih petogodišnjih planova do „genijalnih otkrića“ na polju društveno-ekonomske teorije i prakse, na kojima nam se u svoje vreme takođe zdravo zavidelo. Poslednje čedo duhovnog šematizma jugoslovenskih komunista jeste „bespartijski pluralizam“, koji, pored praktične neostvarljivosti, pati od posebne, takođe „šematične“, samoupravne logike, jer ne podrazumeva ukidanje SKJ, ni njegovih kloniranih podružnica kao što je Socijalistički savez.

popularnosti i okriljem nepouzdanih izvora. U objavljenim ili neobjavljenim ličnim beleškama, neslužbenim analima, ispovestima, dnevnicima, memoarima, novinama – čak i onim što ih je obogaljila cenzura, strah ili unisonost pogleda na svet – nastojao sam da spoznam živ, *autentičan duh minulih vremena*, neizbežno umrtvljen, nekrotiziran, pa često i izopačen u historiografskim delima.

Imao sam jedanaest godina kada sam na tavanu bakine kuće – izgubljenom kontinentu, Atlantidi mog detinjstva, na kome sam doživeo pustolovine što ih po uzbuđljivosti nikoja poznija iskustva nisu nadmašila – kada sam, dakle, u tom tavankutu prosperitetnog građanskog života, kao na sakralnom porodičnom groblju, otkrio svoje prvo zakopano blago. Bio je to zarđalim okovom utegnutoj kovčeg, vrsta prekookeanskog kofera s porodičnim dokumentima i uspomena. Mesto mu, očigledno, nije bilo na tavanu. Ravnodušnost prema prošlosti roda nije osobina građanstva, osim ako je ta prošlost bankroterska ili kriminalna. Ali je već uveliko tekla 1941, bili smo pod okupacijom, Pravila igre, *Regola tu pehnidiv* nekadašnje grkocinarske beogradske čaršije raspadahu se pod dejstvom oštrih fermenta Nove Evrope, moj je ujak iz fabrika „Jugoslovenske udružbe barv“ (JUB), iz Dola kraj Ljubljane, zajedno s *poštenim* Slovincima,³ proteran u Majku Srbiju, moj

³ Kada god se o toj „bratskoj pomoći“ piše, manje zbog romantiziranja srpske narodne duše, više u cilju oduzimanja Nedićevoj vladi i poslednjeg moralnog izvinjenja, uvek se to ugošćavanje proterane braće opisuje kao spontana narodna svetkovina javnog rodoljublja i milosrđa. Tronuti ste slikom unezverjenih Slovenaca koji s izbegličkim bošćama lutaju srpskom nedodijom, a seljaci ih, kako im na prag legnu, uvode u kuće i primaju u domaćinstvo. Izbeglice iz Slovenije, međutim, putovale su vozovima, na beogradskoj su ih stanici dočekivali službenici Vlade

otac, visoki službenik Zetske banovine, deportovan iz Crne Gore, porodica se, dakle, pod razornim talasom jednog od endemskih balkanskih potresa, našla na bakinom panonskom imanju, s nešto malo izbegličkih mobilija, koje su, međutim, ipak bile dovoljne da poremete dugogodišnji sveti poredak predmeta u kući. Po načelu prioriteta, stvari su neprestano menjale položaj. Tradicionalan zakon korisnosti, grčki *logariazmo*, cincarski *logarismo*, opet je, posle decenija prevlasti slovenskih „duhovnih pogleda na svet“, zavladao porodičnim životom, i kovčeg se, korak po korak, pretpostavljam, našao na tavanu da pravi društvo divljim golubovima i skupnim portretima austrougarskih, srpskih i grčkih kraljevskih Domova „u neizbežnom povlačenju s istorijske pozornice“. U svakom slučaju, ubeđen sam da sam obijanjem tog sanduka, a ne čitanjem Dostojevskog – koje je palo nekako u isto vreme – otpočeo svoju prestupničku književnu karijeru. Krštenice, venčаницe, osmrtnice bile su tu izmešane sa školskim svedočanstvima, isecci iz beogradskih, bečkih i peštanskih novina s bilansima jedne uspešne ekonomije, k. und k. kavalerijske uspomene s devojačkim

jedne *takođe* okupirane zemlje, jedne *takođe* unižene Crkve i jednog *takođe* sirotinjskog Crvenog krsta, te su administrativnim putem, uz prvu pomoć, distribuirani po okupiranoj Srbiji. I kada smo već kod privatne ekshumacije prošlosti, pitamo se da li je, možda, i general Nedić bio izraz nekakve „spoznaje međunarodnih čimbenika“, od kojih su naoružani Nemci po našim ulicama bili najuočljiviji, kada je od strane vojničkog mu kolege generala F. Tuđmana, vođe Hrvatske demokratske zajednice, dopušteno to povijesno razumevanje Nezavisnoj Državi Hrvatskoj? („Pri tome zaboravljaju da NDH nije bila samo puka 'kvislinška' tvorba i 'fašistički zločin' već i izraz kako povijesnih težnji hrvatskog naroda za svojom samostalnom državom, tako i spoznaja međunarodnih čimbenika, u ovom slučaju vlade Hitlerove Njemačke...“ – Prema *Vjesniku* od 25. II 1990.)

spomenarima i balskim knjižicama, unakrsna korespondencija roditelja i dece s pismima poznatih i nepoznatih ljudi. Na žučkastosmeđim dagerotipijama, mršava, tamnoputa gospoda u gerocima, ali i tuđinskim uniformama, posednički su držala ruke na čipkastim ramenima dama koje su sedele u naborima vijenskih haljina, dok je detalj nameštaja na praznoj, nostalgично mutnoj fotografskoj ravni, delikatno ukazivao na standard i vreme. Pored srpskog u raznim fazama lingvističkog razvoja, od bogatog „nenarodnog“ do jednostavnog, svima razumljivog Vukovog narodnog jezika, mađarskog, ponegde nemačkog u gotici, javljao se i grčki, pred čijim sam gracilnim pismom sanjario bespomoćan kao pred porukom tajanstvene civilizacije čije su istine drukčije, pa, biće, i istinitije od naših. Kraj panonskih gradova stajali su neobični nazivi s dubokog neslovenskog juga Balkana, od kojih se *Moskopolis*, *Muskopole*, ili u srpskoj transkripciji *Moskopolje*, najčešće javljalo. Sa srbujušćim favoritima modernih krštenica udružena behu starinska imena Simeona, Konstantina, Georgija, Arsenija, Angeline, Stefanije i Teodore. Lutanje po tom izgubljenom svetu genetičkog korenja, porekla, nasleđa, bilo je za mene vrsta fantazmagorije, *insanie nocturne* iz koje se sasvim nikad nisam prenuo.

Kasnije, daleko pre nego što sam napisao jedan jedini beletristički redak, maštajući još da se bavim historiografijom i iskopavam stare tajne sveta ako već ne mogu da otkrivam neke nove, sakupljao sam sve što sam verovao da će mi biti od koristi u razumevanju prošlosti, sve što će me štititi od opasne i popularne navike da se otključava, umesto sopstvenim ključevima, grubim kalauzima naših dilema i predrasuda. Na sve moguće načine, ponekad, bojim se,

i nedopuštene, sabirao sam stare novine, časopise, almanahе, godišnjake, pisma, akta, dokumenta. Čak račune i recepte. Vremenom se proces mehanizovao. Ono što se na tržištu knjižarskih rariteta nije moglo naći – *Srpske novine* iz prošlog stoleća, trgovačke kalendare, privatna izdanja uspomena, akta zvaničnih arhiva – kopirao sam po bibliotekama u celini ili odlomcima. Dom mi je postao što je u porodičnoj kući majke bio samo tavan, pa i u njemu tek jedan sanduk: grobnica u kojoj se, priznajem, osećam najživljim.

Kada mi je i kako do ruke došla knjiga Edmonda i Julesa de Goncourta *Istorija francuskog društva za vreme revolucije* (*Histoire de la société française pendant la révolution*), ne znam. Jedino je izvesno da sam već tada nameravao da napišem ISTORIJU SRPSKOG GRAĐANSKOG DRUŠTVA. Braća De Goncourt su mi otkrila najpristupačniji način. On mi možda ne bi odgovarao da se strast prema istoriji još držala naučnog pravca. Ona je, međutim, sve više uzimala umetničku orijentaciju. Nisam se više zadovoljavao verifikovanjem i klasifikovanjem dokumenta, njegovim stavljanjem u opšti kontekst doba. Privlačilo me je opisivanje njegovog dejstva na život, njegovo *značenje* za ljude svog vremena. Prizori grupisani oko pojedinih akutnih tema srpskog XVIII, XIX i XX veka, uz neobaziranje na hronologiju, prepuštenu istoriografiji – koncept, dakle, knjige braće De Goncourt – trebalo je da budu predmet mog interesa.

Do toga nikada nije došlo. Dva veka srpskog građanskog staleža i *beogradske čaršije*, o kojima je neznanje, indukovano i pasionirano negovano od klasno neprijateljske doktrine i njene vlasti, proporcionalno jedino njenim predrasudama i našim ravnodušnostima, još čeka svog pisca, među onima,

verujem, koji se nisu ni rodili.⁴ Moje se ambicije, u međuvremenu, skupiše kao šagrinska koža. Prošlost me više nije zaokupljala kao sadašnjost, koja se već pomalo gubila u omaglici istorije. S tim se projekat ograničio na vreme o kome sam imao lična iskustva. Zamišljena hronika srpskog građanstva postala je POVEST SRPSKOG GRAĐANSKOG DRUŠTVA U DOBA REVOLUCIJE, ono što je za francusku revoluciju knjiga braće Goncourt.

Pogledajte njihove naslove:

Društveni razgovor u 1789. Ulica. Kraljevski dom. Bastilja. Kulise francuskog pozorišta. Novine. Pamfleti. Karikature. Kafane. Otadžbina u opasnosti. Nacionalna tragedija. Hleb. Propast trgovine. Trgovina jestivom. Oskudica novca. Prostitucija. Nemoral. Rodoljubivi prilozi. Zakoni komune. Federacija. Emigranti. Seljaci. Narodna milicija. Aristokratska i jakobinska publika. Uništenje kraljevskih znakova. Umetnost u godini 1793. Sankilotizovana opera. Revolucionisanje Korneja, Rasina, Molijera. Drugarske večeri. Vandalizam. Ljubav i revolucija. Revolucionarni katehizis. Ti i vi. Krštenje, venčanje, sahrana. Gospod Bog i revolucija. Prijatelj zakona. Zatvori. Giljotina. Tovari osuđenika. Pobeđena predrasuda.

Zamenimo ih podudarnim naslovima iz našeg vremena, ograničenog datumom pobeđe socijalističke revolucije iz 1944. i njene prve značajne krize iz godine 1948:

Društveni prizori iz 1944. Narodni mitinzi. Novo lice Dedinja. Likvidacija narodnih izdajnika. Političko pozorište

⁴ Pretpostavljam da će životom iznuđena obnova građanske političke prakse postepeno dovesti i do interesa za srpsko građanstvo, pa možda i nepristrasnije interpretacije njegove povesti i njegove uloge u životu zemlje. Jer demokratija kojoj se – posle beskrajnog izbijanja po prašumama socijalističke utopije – vraćamo, proizvod je tog građanstva.

u Privremenoj skupštini. Kastracija štampe i paljenje Demokracije. Eutanazija Udružene opozicije. Pad kraljevine. Parole Obnove i Izgradnje. Petogodišnji planovi progressa. Dostizanje i Prestizanje kapitalizma. Defašizacija škole. Hiljadu devetsto četrdeset osma i Informbiro. Otadžbina u opasnosti.⁵ Nestašice i prinudni otkup. Logor na Golom otoku. Sabotaža poražene klase. Propast trgovine. Antišpekulantski zakoni i njihovo dejstvo. Agrarna reforma. Devalvacija. Konfiskacija. Nacionalizacija. Eksproprijacija. Narodna milicija. Ozna, mač u rukama naroda. Unutrašnji i spoljni emigranti. Proleterski optimati i građanski plebejci. Socijalistička umetnost. Proletarizovana opera. Revolucionisanje prošlosti. Agitprop i vandalizam u kulturi. Komunističko Jevanđelje. Revolucionarni običaji i naravi. Crveni teror. Nepobeđena predrasuda prema svojini. Tiha građanska kontrarevolucija.

Neke od ovih tema iskorišćene su iscrpnije u mojim dnevnicima, sporadično, segmentarno, pa i posredno u esejima, romanima (*Hodočašće Arsenija Njegovana, Uspenje i sunovrat Ikara Gubelkijana, Odbrana i poslednji dani, Kako upokojiti vampira, Zlatno runo I–VII*), i u dve prethodne knjige uspomena *Godine koje su pojeli skakavci*, ali nigde sistematizovano u vidu enciklopedije građanske propasti. Od celog ambiciozno zamišljenog plana o istoriji našeg građanstva, kasnije svedenog na epizodu njegovog poraza, sada se došlo do jednog jedinog poglavlja te epizode:

⁵ Kako se vidi, neki se naslovi ne moraju ni menjati. To olakšava pisanje o revolucijama. U njima je Otadžbina uvek u opasnosti. Otadžbina će uvek biti u opasnosti. Otadžbina je uvek bila u opasnosti. Samo se menjao neprijatelj. Selio se sa zapada na istok, pa natrag. Unutrašnji, srećom, nije menjao mesto. Upozoravajući na neprijatelja, revolucija je u ime Otadžbine uvek imala u vidu – njega, građanina.

POVESTI SRPSKOG ZATVORSKOG DRUŠTVA U DOBA REVOLUCIJE.

Godine koje su pojeli skakavci pre je impresionistička slika te povesti nego priča o meni i mojoj zatvoreničkoj biografiji. S gledišta biografije građanstva u vreme revolucije, ona je, pored pristrasnosti ličnog utiska, još s jednog razloga nepotpuna. Između 1944. i 1960. pravi uzorci srpskog građanstva nisu bili u zatvoru. Bili su mrtvi ili na slobodi, u zemlji ili u tuđini, emigranti, razume se, i tamo i ovde.

Premda sa znatnim brojem zatvorenih predstavnika, „srpsko zatvorsko društvo“ odmah posle 1944. u većini i nije bilo građansko.⁶ Pretežan broj posleratnih zatočenika u Sremskoj Mitrovici socijalno pripada seljaštvu, paragrađanstvu u najboljem slučaju. Iz urbanog miljea potiču samo ređi očuvani primerci klase i gradski profesionalni lopovi.

Magična zatvorska hijazma vremena i prostora

Iranski futurolog Ferejdun Esfandijari, s bespomoćnošću kosmičkog zarobljenika veli: „Dve osnovne odrednice našeg ljudsko-životinjskog života jesu Vreme i Prostor. Sve dok smo na milosti i nemilosti tih dveju snaga bliznakinja, ljudska će sudbina ostati tragična, vezana vremenom i prostorom.“ Ova se vezanost nigde tako ne oseća kao u zatvoru; njega, pre svega ostalog, određuje: *definisani prostor i nedefinisano vreme* izdržavanja tamničke kazne. Zašto je prostor izdržavanja kazne – ćelija, skupna soba, zgrada, robijašnica kao lokalitet – definisan, po sebi se čini jasnim. Zašto je

⁶ Ovde se ne računaju oni koji su 1944. u revolucionarnu Zoru (obično i u onu zemaljsku), iz zatvora odlazili pravo na groblje.

vreme njenog izdržavanja, premda presudom određeno, ipak nedefinisano, videće se ubrzo.⁷

S prostorom je lako. Ako *Poetici prostora* Gastona Bachelarda niste u svemu poverovali, ako ste posumnjali da Kuća – jer i robijašnica je Kuća – u životu čoveka baš uvek „odstranjuje neizvesnosti“, i da bi „bez nje bio on razbijeno, rasuto biće“,⁸ ako se, dakle, oslonite na ono što vidite, opipavate, osećate, i veliki i mali prostor robijanja, onaj bez prozora i onaj s kojeg nazirete nedodirljive daljine, biće ograničen i tom ograničenošću neopozivo definisan. Ograničenost nije

⁷ Vreme je nedefinisano, jer i kad je presudom ograničeno, podleže manje objektivnom hronometarskom, više našem visceralnom računanju. Ne mislite, pritom, na mogućnosti vanrednog ublažavanja kazne, pomilovanja ili uslovnog otpuštanja. Sve dok se ne dogodi, prevremeni prekid kazne na vaše *stvarno* zatvorsko vreme ni najmanje ne utiče.

⁸ „Kuća u životu čoveka odstranjuje neizvesnosti, ona u izobilju pruža svoje savete kontinuiteta. Bez nje bi čovek bio razbijeno, rasuto biće. Ona podržava čoveka kroz oluje neba i nepogode života. Ona je telo i duša. Ona je prvi svet ljudskog bića. Pre nego što će 'biti bačen u svet', kao što to propovedaju brzoplete metafizike, čovek biva položen u kolevku kuće. U našim sanjarenjima kuća i jeste uvek velika kolevka... Život počinje dobro, on počinje zatvoren, zaštićen, sav utopljen u krilu kuće...“ (G. Bašlar, *Poetika prostora*, Kultura 1969, str. 33–34). Ove lepe, istinite misli, izbačene iz kolevke Bachelardovog konteksta *roditeljskog Doma* i smeštene u kontekst Kazneno-popravnog doma Sremske Mitrovice, i dalje zvuče lepo, ali nešto manje izvesno. Jer u tom je drugom ljudskom Domu sve neizvesno: kontinuiteti, kojih ste se odriicali pod istragom, a ovde ih opet uspostavili, nasilni su, skoro bih rekao terapijski; uprkos Kući oko vas, razbijeno ste, rasuto biće; uprkos njenom krovu koji od kiše štiti, ni od čega drugog ne zaštićuje. Pa ipak, u dubljem smislu Bachelard je u pravu. Da robijašnicu ne osećate kao *svoj* Dom, ne biste se imali čime od neizvesnosti braniti; da niste s drugim osuđennicima u istoj kolevci, pod nepogodama tamničkog života, još više i nepovratnije biste se razbili, rasuli; i, ma koliko protivrečilo mojim samoživim, individualističkim iskustvima, da nije te Kuće i njenih Ukućana, život na robiji ne bi, barem ponekad, bio „zatvoren, zaštićen i sav utopljen“.

u njegovoj zapremini, ma kakva da je. Nemoguće je da ga po slobodnoj volji napustite, pa i da se, ako vas tamo *oni* ne odvedu, preselite u drugi, takođe limitiran. Svaka je seoba ovde premeštaj iz jedne ograničenosti u drugu, iz jednog definisanog prostora u drugi. Iz „zatvorskog Prostora“ se, pre puštanja na slobodu, izlazi jedino maštom. Ali kako imaginacija privremeno ume da pobedi i Vreme, seleći vas u drugo, bolje i lepše, da vas kao maleroznog begunca uvek vrati u *vreme robije*, i kad vas iz zatvora kroz prostor izvede, stražarno će vas vratiti natrag, među iste ograničavajuće zidove tamnice. Dobitak od takvih bekstava je sumnjiv. Nekog spasava, u životu održava, nekog lagano mori i najzad ubija. Ali se iskušenju niko ne odupire. Svi smo više puta tako „bežali“, ponekad iz zajedničkog prostora i vremena (skupne ćelije u istom satu noći), bežali u samo nama poznate slobodne prostore i jedino nama pristupačna međusobno nezavisna, samo *naša* vremena, da se ubrzo opet nađemo na okupu, na istom starom robijaškom podu, u istom satu noći za sve. Neko se vraćao s osmehom novorođenčeta, neko s hladnim licem mrtvaca.

Kad bi se, stoga, od mene zahtevalo da odaberem jednu jedinu, ekskluzivnu dominantu koja razlikuje istražni od sudskog postupka, a nije pravne prirode, te se u službenim papirima ne može naći, niti o njoj penolozu ikad raspravljaju, odlučio bih se opet za *paradoks vremena*. Ma kako kratka, istraga će se uvek činiti suviše dugačkom; ma kako dug, sud će uvek izgledati suviše kratak. Dok vas po isledničkim kancelarijama, podrumima, ledenjačama, betonjarama, tamnjačama, čučavcima i ostalim Bachelardovim „prostora kućne onirije“ kinje pitanjima i tvrđim artefaktima policijske radoznalosti, eventualna kratkoća istrage – jer najčešće ste odmah sve što imate i nemate izlajali – nikad

vam do glave neće dopreti. Mislićete da ste u tričavim nekoliko dana mraka tamnjače, na mokrom betonu ledenjače, u položaju fetusa, u kome čučavac jedino može da vas primi, proveli mesece.

Sudski proces traje mesecima, a vi ga doživljavate kao munjevit trenutak, gotov skoro pre no je i počeo. Bez obzira, dakle, na hronometarsko trajanje, istraga je uvek dugačka, suđenje kratko. Obmana je u ličnoj perspektivi, u vašoj sudbinskoj vezanosti za *sadržaje* tih vremena, za njihove teme. Vreme u istrazi od štete vam je; sudsko, barem u načelu, i ne mora biti. Vreme u istrazi, pogotovu „narodnoj“ iz godine 1948. i 1949, lišenoj formalističkih predrasuda građanskog „klasnog“ prava, radilo je za islednika. Ukoliko je duže trajalo, ukoliko ste istražiteljevim dokazima, a u odsustvu ovih, revolucionarnoj mašti i revnosti, profesionalnoj savesti i arivističkoj volji za napredovanjem u službi, duže na raspolaganju stajali, i vaša je krivica proporcionalno rasla. Tu se u vašu korist jedva šta moglo izmeniti, osim da umrete i tako umaknete vremenu koje je protiv vas koristilo svaki svoj minut. I onom velikom, povesnom Vremenu napolju, koje je protiv vas kao osvedočenog reacionara „dijalektički nužno“, i onom malom, policijskom unutra, koje, ako ste nevini, možda protiv vas i ne bi smelo biti, pa ipak jeste, jednako kao i ako ste krivi. Dok je, elem, u istrazi svako vreme, i dugo i kratko, protiv vas i od štete vam je – a što je duže, šteta je veća, pa vam je svako predugo – sudsko može i od koristi biti. Iako je retko kad optuženiku od stvarne vajde, barem u načelu mu ništa ne brani da to bude. Načelo se, doduše, više drži na nadi nego na opštem iskustvu s praksom revolucionarnog pravosuđa, ali ko poslednjoj nadi, ma kako proizvoljna

bila, u zube gleda? Pošto mislite da vam koristi, svako vreme provedeno u sudskom doku za vas je prekratko.⁹ Najednom očekujete pravdu od ustanove poretka kome je u načelu odričete.¹⁰ Paradoks vas ne zbunjuje. A ako omane, kao što redovno biva, ostaje, ukoliko bude vremena, iduća Velika Gospojina ili Božić da komunisti padnu i vas na kapiji zatvora narod dočeka s cvećem.

Ako mi se sada zatraži jedna jedina, ekskluzivna dominantna koja će razlikovati i istražni i sudski postupak od procesa izdržavanja kazne (robije), opet bih je našao u – Vremenu. U istrazi i na sudu vreme je – premda, videli smo, varljivo u pogledu dužine, lažno dakle – ipak jasno profilisano. Vi ga, kao isleđenik i optuženik, osećate svim svojim napetim bićem. Njegovu užasavajuću dužinu na stolici za saslušanja i njegovu obeshrabrujuću kratkoću kad u sudskom doku stojite. Vreme na robiji te upadljive granične oštine lika nema. Ni postojanosti u trajanju, ako se ne shvata kao puki zbir sati, dana, meseci ili odležanih godina, nego

⁹ U ovom svetlu treba razumeti reči branitelja Guroviča sa procesa petrogradskom mitropolitu Venijaminu iz 1922: „Ništa više nema da se kaže, ali je teško prestati govoriti. Sve dok se govori, optuženi su živi. Kad se prestane, prestaće i njihovi životi.“ A za reči je potrebno vreme. I dok dole, u istražnim podrumima, i niste za dugu konverzaciju orni, gore, u sudnici, postajete govorljivi i, da vam se može, nikad je ne biste prekinuli. Jer znate, kao i Gurovič, da posle vaše završne reči dolazi presuda – i kraj.

¹⁰ Revolucionarna pravda, u međuvremenu, liči na bizarnu hiruršku intervenciju. Po pravilu, za operaciju otvarate bolesnika tek pošto ste postavili dijagnozu, precizno ustanovili od čega boluje i zaključili da to od čega pati ne može biti lečeno bez noža. Revolucionarna pravda bolesnika – krivca i nevinog, bez građanske diskriminacije – najpre raspори, pa onda, ako kojim slučajem živ ostane, nožem odgovarajuće kazne leči. Pravna intervencija postaje, medicinskim žargonom rečeno, obdukcija nad živim čovekom.

kao intiman osećaj njihovog proticanja, kao *vlastito izumiranje*. Ako se ono ne meri spoljnim, već unutrašnjim satom, čije kazaljke imaju drugu ritmiku obrtanja od metalnih, ono će uvek biti drukčije od stvarnog. U stanovitom smislu, *vreme na robiji ne postoji*, iako se, paradoksalno, sme reći da, istodobno, osim njega, *ne postoji ništa drugo*. Utehu da će mi brzo proći, što mi ju je velikodušno darovao ključar na Obilicevom vencu aprila 1949. („Zima, leto, zima, leto... i eto tebe napolju“¹¹), stoga ne valja shvatiti kao cinizam na brzinu priučenog klasnog neprijatelja, nego kao trezvenu anticipaciju osebjune temporalnosti robije. U početku, možda, iščezavanje vremena kao gradilačkog faktora iz života, a u odgovarajućoj meri i iz vašeg čula za trajanje, to njegovo, skoro bih rekao, *magijsko* čiljenje iz građanskog modela, u kome ste oblikovani i u kome je ono bilo *conditio sine qua non* egzistencije, ne opaža se tako ubedljivo kao poznije, kad robija odmakne, potraje i potone u sivu, monotonu, nerazabirljivu kašu dana i noći, bez događanja, promena, belega. Mnoge su pojave ovde u kazamatu za vas još nove, okolnosti nepoznate, prilike nejasne, postupci strani, nerazumljivi. U živom ste procesu naturalizacije, prilagođavanja novim, najčešće neshvatljivim uslovima borbe za opstanak, za koje vas kućni i socijalni odgoj, budući da ste za druge „oniričke prostore“ predviđeni, nije pripremio, i vreme za vas još postoji. Čak u starom građanskom smislu, kao obrtanje kazaljke na satu, kao rok u kome morate savladati nova Pravila igre ovog bizarnog sveta, a da vam pritom više nikakvo iščekivanje ne pomaže. U istrazi se čeka na sud. Nevini i naivni da ih kazne oslobodi, krivi i naivni takođe, a nevini i krivi

¹¹ B. Pekić, *Godine koje su pojeli skakavci*, II, Laguna, Beograd, 2013, u poglavlju „Sa svim stvarima!“, str. 54.

ali mudri da ih oslobodi istrage, *najteže od svih kazni*.¹² Na robiji nemate šta čekati, osim, kao apsolvent, neuki početnik u umeću robijanja, opštu amnestiju političkih krivaca, što je o praznicima radnog naroda tamnička radio-kibla svake godine uzaman obećava. Ti rani dani imaju, dakle, svoje događanje i ono pomaže vremenu da funkcioniše gotovo kao napolju, na slobodi. Kad se s novim svetom srodite, pa u njemu još i uležite, događaji se prorede, a zajedno s njima iščezava vreme, možda još jedina dimenzija u kojoj ste mogli živeti drukčije nego kao utvara bez supstancije.

Tek tada ste stvarno na robiji. Niste kad se golema kapija kazamata za vama zatvori. Na robiji ste kad se za vama zatvore *nevidljiva Vrata Vremena*.

*

Na slobodi se do tih Vrata retko dopire. I kad se dopre, ne vide se. Prostori (i prostorije) u kojima provodite život puni su predmeta, likova, prizora. Slika u svim kombinacijama. U njih se stalno ulazi, iz njih izlazi. Uvek se nešto zbiva. Sve to odvlači pažnju i okiva je zlatnim lancima sporednosti. Prostorija robijanja je bez ljudi prazna. A ni s njima, i kad je najispunjenija, nikad prepuna. U njoj se zapažaju jedino zidovi i ta Vrata. *Vrata Vremena*. Vreme postaje vidljivo kao da je i ono sazdano od materijalnih molekula, a ne da je tek iluzija uma.

¹² Evo još jednog paradoksa. Kriminalne afere pretpostavljaju izvestan prirodan, logičan red. Nedelu sledi njegovo otkriće, pritvaranje, istraga, podizanje optužnice, suđenje, izricanje kazne, apelacija, pa tek potom izdržavanje dosuđene kazne, s teškoćama što je prate. Kasnih četrdesetih i ranih pedesetih najozbiljnije teškoće podnosite već na početku uzničke karijere, u istrazi, pa vam u poređenju s njima iskušenja kazne izgledaju beznačajna, ravna ponekad oslobođenju. Tako se prava kazna izmešta iz prirodnog ležišta na kraju procesa i premešta u vreme kada potrebu za njom tek valja dokazati.